

УДК 821.161.2-1

ІННА ЛІПНИЦЬКА
(Київ)

ЖАНР ВІРША-ПРИСВЯТИ В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

Ключові слова: жанр, вірш-присвята, послання, ліричний герой, адресат, любовна лірика, сатира.

Панегіричний вірш XVII-XVIII ст. продовжив своє життя в українській літературі у формі вірша-присвяти. Особливої популярності досягає жанр вірша-присвяти в літературі XIX ст. До цього жанру зверталися всі без винятку митці цієї доби. Не втрачає своєї актуальності вірш-присвята і в епоху, яку звикли називати *fin de siècle*, позаяк жанр присвяти виражає складну

гаму людських стосунків і, як слушно підкреслює Ю.Клим'юк, відзначається різноманіттям своїх модифікацій, котрі «виникають внаслідок дифузії жанрів або їх пристосування до життєвих умов іншої епохи в процесі освоєння нових тем та зміни естетичних орієнтирів. Немає чіткої межі між жанрами, тим більше між їх модифікаціями. Об'єднуючим для них є один естетичний принцип, який може вступати в комбінаторні зв'язки з іншими виражальними засобами і творити нову змістову єдність. Відбувається видозміна, перетворення жанру, внаслідок якого він набуває нових ознак» [1, с.44].

Авторська присвята свідчить зазвичай про те, що митець прагне висловити свою повагу, вдячність, прихильність, часом навіть пієтет перед іншою особою, якій присвячує свій твір. Для літературознавців указівка адресата важлива ще й тим, що дає можливість установити не тільки достовірність самого літературного факту – вона допомагає правильно зрозуміти творчі стимули поета та реалії його життя, світогляд, симпатії, антипатії, відтворити епоху тощо.

Присвята – важлива складова частина збірок та поетичних книг. У структурі цілого вона виконує подвійну функцію: позалітературну та власне художню. Позалітературна функція присвяти зазвичай пов'язана з дружнім, інтимним жестом стосовно до адресата, разом з тим найтіснішим чином переплітається з власне художньою. В традиційному типі збірника присвята, як правило, пов'язана також з аргументацією вибору поетом тієї чи іншої жанрової ролі. Тому часто в ліричній збірці перед читачем постає не сам поет як особистість, а його, так би мовити, жанровий «заступник» чи дублер.

У творчості Олександра Олеся налічуємо понад тридцять віршів-присвят. Модифікації жанру присвяти як засоби семантичної різноманітності виступають наслідком різноманітного змістового значення віршів митця. Цікавими вони є і як естетичні явища, і як додатковий фактологічний матеріал до вивчення біографії та світогляду українського лірика.

Так, у поезії «І. Ч.» автор звертається до друга дитинства в один з найскладніших періодів свого життя, яке він безпосередньо пов'язував з долею України, долею свого народу. Це час, коли Україна, розділена імперіями, що воювали, згорала в полум'ї Першої світової війни. В ці години розпуки він думкою повертається в тепло дитячих років і ще раз нагадує, що назавжди залишився вірним «мужицьким сльозам» і «мужицькому гніву», юнацьким мріям і «вільним заповітам», що в «серці й досі ще огонь палає». У цьому творі митець указує на свою місію поета в людському поступі й силу художнього слова:

*І коли я плачу, то шумлять ліси,
І в лісах пташечі мовкнуть голоси* [2, с.258].

Узагалі Україна – стрижень його думок і почувань. Вона для О.Олеся – не лише територія. Україну поет, як це стало традиційним для національного письменства, сприймає як матір, тому повсякчас оприявнює свої почуття, роздуми, мрії щодо її долі. Саме Україні-матері він присвячує дві свої поезії з тотожними назвами: «Мойй матері».

Перша, датована 1908 роком, є заголовною до збірки поезій «Будь мечем мойм!». У ній звучить не просто освідчення лірика у великій синівській любові до матері. У ній – визнання, що Україна для автора – всесвіт краси, величі,

любові, чарів, та найголовніше, з чим для нього асоціюється уявлення про вітчизну, – з поняттям волі. Як відомо, О.Олесь не просто оспівував красу української природи, а фактично сакралізував її у своїй творчості. Природа є першим складником ідіоконцепту «Україна», через її реалії поет зображує рідний край як омріяний, вільний, щасливий. Реалізаторами цього значення в поетичному світі Олесь є топоси української природи, зокрема степ, ліс, поле, луг, море, небо, земля тощо.

Одним з топосів, який уособлює для митця поняття вільної батьківщини, є степ. У названій поезії степ постає як своєрідна інкунабула майбутнього митця: виховав волелюбність, навчив любити і ненавидіти, надихав мрії-ми, позбавив відчуття національної меншовартості:

*І зробившись рідним братом
Вітру, простору і трав,
Кидав я нудну роботу
І в зелений степ тікав... [2, с.111].*

Ліричний герой не тільки переживає, а фактично дихає в унісон з материнським ритмом, тому фізично відчуває всі проблеми і болі своєї матері. Його душу переполює почуття гіркоти, що мати ще сумує і журиться (Україна перебуває в неволі), та все ж він – син степу, а отже, перспектива є.

Друга поезія написана в еміграції 1926 року, тому сповнена ностальгічними почуттями й емоціями, які переживав митець, назавжди відірваний від рідного краю. Поезія написана у формі сну-марення про повернення на батьківщину. Прийом контрасту, як і в попередній поезії, створює експресивну картину нездійсненої мрії. Фантом рідної землі вибудовується завдяки топосам села, річки, житнього поля, хати, наповнених світлом сонця, теплом материнських сліз, що створює піднесений стан душевного зворушення ліричного героя. Радісний шлях додому уособлює образ «зеленої межі». Ця ідилічна картина – «море раювання», як її називає поет, трагічно дисонує з реальною дійсністю, яка пов'язується з відчуттям холоду, де життєвий шлях – це «дорога вигнання», що уподібнюється автором до Ісусової дороги з «хрестом на плечі», муки від якої настільки нестерпні, що сліди наповнюються кров'ю.

Ця поезія цікава ще й тим, що засобами контрасту в ній виступають фольклорні моделі та біблійні символи. Так, народнопоетичні шаблони «хатонька», «матінка», «в'яла, сохла, як трава» відтворюють почуття щастя повернення додому, натомість біблійні символи хреста і дороги вигнання – нестерпні муки на чужині.

Найбільший блок складають присвяти літературним побратимам та вчителям Олександра Олесь. У віршах-присвятах Тарасові Шевченку, Івану Франкові, Лесі Українці, Миколі Вороному, Володимирі Самійленку, Ользі Кобилянській, Борису Грінченкові, Дмитру Марковичу, Михайлу Лисенкові, Марії Заньковецькій, Панасові Саксаганському поет синтезує елементи традиційного ліричного портрета та жанру послання-присвяти, досягаючи різного ідейно-естетичного ефекту. Завдання лірика – не деталізувати зовнішність творчої людини, а зафіксувати духовний імпульс, який вона дає автору та іншим людям.

Так, у поезії «Шевченкові» письменник презентував своє відчуття значущості постаті Т.Шевченка для України та її історичного поступу. Прямітньо, що митець відмовився від традиційного висловлювання піететного словоблудства. У трьох строфах поезії відтворено три часові плани: до Шевченка, зміни, пов'язані з його появою, перспективи майбутнього. Україна до Шевченка бачиться автору пекельною пустелею, де

*Палало сонце. Лютувала –
Горіла нива, ліс горів.
Палало сонце. Все мовчало,
Ніхто і дихати не смів [2, с.521].*

Слово Шевченка, яке змінило рух української історії, поет порівнює з «галасом», «Божим громом», «Божими сльозами», «зливою» «в краю пустельнім і німім». Третій часовий план – майбутнє, яке на протигагу попереднім вікам постає в русі, гудінні. Лірик упевнений: слово великого поета не було марним, воно дало прорість – «життя майбутнього стебло». Таким чином, автор засвідчив найголовніше – значення Кобзаря для майбутнього України та її народу.

Відзначимо, що присвяти цього блоку поділяються на дві групи: присвяти, написані у формі розгорнутої епітафії з приводу втрати того чи іншого митця, та присвяти ще живим людям, які гідно представляють українське мистецтво у світовому культурному просторі. Однією з важливих ознак помертих присвят є філософське наповнення творів, де домінує швидше не осмислення локального мистецького явища, а глибинної сутності творчого доробку, важливості мистецького служіння тощо. Такі філософські вірші-присвяти криють у собі поєднання звернення до адресата і роздумів про вічність, життя і смерть людини, оманливість її існування тощо.

Показовою для першої групи є присвята В.Самійленку, в якій О.Олесь висловив думки про невдячність і трагічність долі митця, титанічну працю якого за життя гідно не цінують, бо більшість земляків «убогі й малі, щоб кобзаря зрозуміти», хоча

*Стогоном був він німої землі,
Сльози і кров він носив у полі,
Кидав же перли і квіти [2, с.424].*

Особливі почуття висловлює Олесь від втрати друга і соратника по перу М.Коцюбинського. У творах, присвячених пам'яті померлого побратима, звучить і туга, і розуміння безсмертя таланту. Так, у поезії «Над могилою Коцюбинського» автор констатує, що сенс життя великого сонцепоклонника – викрешувати в темряві ночі з «серця чистого ясного» іскри, світити людям, «доки сонце не озвалось на твої пісні». Він гідно виконав свою місію митця – стояти на варті світла. А у вірші «Пам'яті Коцюбинського» Олесь говорить, про те, що робить митця безсмертним, – це його творчість – «пісні», які не вмирають, які чути «в лісі, над морем, в в'язниці, в бою», тому

*Разом родившись, умреш ти не з нами,
Батьком-отаманом вкупі з синами
В радісне краще ідеши ти тепер [2, с.524].*

Болем обізвалася поетична арфа поета на смерть Лесі Українки. У пошті цій геніальній поетці прозвучали авторські визнання «святого шляху» мистецького служіння «зорі» української поезії, вираження поетичної віри, що пам'ятником Лесі стане створений її талантом «промінь золотий», який на землю «довго, довго литись буде», збуджуючи у вдячних нащадків фантазії, мрії, почуття. Власне, у цьому й полягає сенс мистецтва.

Жанрова установка присвяти на звернення до співбесідника (яка часто зливалася, як зазначено вище, з мотивом поминання) дає можливість зберегти духовний контакт однодумців у той період, коли з певних причин комунікативні зв'язки руйнувалися.

Зовсім інші емоції звучать у присвятах українським митцям, яких віншує поет з приводу певних урочистих дат чи подій. Такими є поезії, присвячені М.Вороному, М.Заньковецькій, П.Саксаганському, О.Кобилянській та ін.

Почуттями глибокої вдячності, поваги, радістю від зустрічі з великими талантами М.Заньковецькою та П.Саксаганським наповнена присвята «Майові сні, майові мрії». У ній автор не лише фіксує своє захоплення грою корифеїв української сцени, але, натякаючи на кульмінаційну сцену з «Гандзі» І.Карпенка-Карого, де вони зіграли головних персонажів, висловлює впевненість, що їхня мистецька самовідданість та подвижництво суголосне диву в п'єсі. Як двоє «світлих лицарів» рятують цілі козацькі полки від поразки, так і служіння цих акторів мистецтву, «правді на землі», в умовах сучасної української історії не дасть загинути цілій нації.

Жанровою оригінальністю відзначається присвята найдемократичнішому політику початку ХХ ст. чеському президенту Томашу Масарику. Автор не випадково укладає свій твір у форму біблійного псалма. По-перше, він підкреслює своє ставлення до адресата, оприявнює власну оцінку його діяльності, а по-друге – викладає особисте розуміння праведності життєвого шляху: «Блажен стократ, хто не стулив очей // І йшов вночі все вище й далі», одночасно розвиваючи тему, доповнюючи поняття «блаженний» новими значеннями. Олесь говорить про призначення людини, її самореалізацію, особливо коли це стосується національних проблем. Ідеалом для нього є біблійний Мойсей, котрий «приніс народові скрижалі» – духовний фундамент нації. Саме з цим пророком порівнює поет чеського президента, який зумів створити політичну чеську націю, очолив її в боротьбі та здобутті державності. Разом з тим у цій поезії автор створив і свій ідеал українського політичного та духовного провідника народу.

Олесь, як й І.Франко, котрий звернувся до псалма у вірші «Блаженний муж, що не йде на суд неправедних», під блаженством розуміє чітку активну позицію особистості, котра свідомо обирає життєвий шлях. Цей шлях відповідає духові епохи, переконанням поета, його життєвим цілям, стає його відповіддю на нагальне питання часу: яким має бути провідник народу. Друга строфа підсилює першу, чіткіше окреслюючи гіпертекстуальність вірша, яка створюється в результаті взаємодії текстів. Анафора «блажен» у перших двох строфах увиразнює авторську аксіологічну установку, наголошує на твердому переконанні в тому, кого слід уважати «блаженим». У другій строфі це той народ, який «зрозумів // Слова й думки свого пророка», який, повіривши його задумам, побачив сонце майбутнього, «коли ще ніч була глибока». Символи світла-сонця і ночі близькі в Олесь до Лесиної символіки «досвітніх

огнів», що контрастують з образом «ночі» як протиставлення віри й безнадії, свободи й неволі, державності й рабського становища нації.

У третій строфі поет надзвичайно експресивно й разом з тим урочисто увиразнює власне розуміння лідера нації. Він навіть змінює «блажен» на більш емоційно підсилений синонім «блаженний», оскільки «блаженний» означає «щасливий», а «блаженний» має додаткове значення «гідний слави». Автор прославляє «*проводиря, борця, титана*», яким бачить чеського Мойсея і яким у майбутньому стане лідер українців.

Патріотичні почуття й віра в безсмертя героїв, що віддали своє життя за Україну, звучать у присвяті «Пам'яті Д.Вітовського», провідника загону січових стрільців, котрий загинув у бою з червоними загарбниками. «*Хто умирає в боротьбі – в серцях живе навіки*», – виголошує письменник, закликаючи пам'ятати подвиг в ім'я свободи народу.

Віршові присвяти, окрім біографічних фактів, пов'язаних із життям адресата, приховують у собі найбільш значущі в контексті поетичного діалогу реалії творчості лірика. У зв'язку з цим авторське слово неминуче стає «двоголосим» (термін М.Бахтіна), що відображає одночасно семантичну «ауру» потенційного співбесідника і свою власну.

У цьому сенсі цікавою є особлива група присвят у творчості Олесь, яку складає любовна лірика. Часто адресатом цієї поезії є конкретна жінка, що полонила почуття й уяву поета в певний момент його життя. У цих віршах-присвятах знаходять своє вираження інтимні стосунки між автором та адресатками, що реалізуються в полісемантичній формі вияву. У них оспівується взаємна любов або любов, що потьмарена якимись перешкодами, любов ліричного героя без взаємності, вільна любов, що внаслідок щедрого дівочого серця приносить радість чоловікам. Ці твори написані переважно вже в еміграційний період творчості й засвідчують, що й з роками їх автор не втратив свіжості сприйняття життя, за словами Наталени Королеви, «того «смаку до життя», яке є головною пружиною життя» [3, с.324], його душа така ж чутлива до краси, як до трагічних подій, через які він був відірваний від своєї батьківщини.

Так, присвята «П. С.» побудована як розгорнуте звертання до коханої, образ якої повертає пам'ять про любов як далеке, блаженне почуття. Обожнювану жінку лірик порівнює з квіткою цинерарією, яка своїм нектаром-запахом, може повернути в «літа колишні», «на гори» тихого й безгрішного кохання, подарувати тишу щастя. Теплими спогадами про «перші промені кохання» напоєна поезія «К. М. Г.». А в присвяті «П. Д.» він зізнається, що любов має чарівну силу «обертати ніч у день», «сльози – в струмені пісень». Саме кохання здатне фізичну муку людини перетворити на поетичну струну. В цих поезіях, сповнених краси і грації, бринять стримані, а часом і гарячі нотки кохання. Вони такі ж експресивні, як в молодого поета, що тільки в любові бачив сенс існування людини (і не важливо, чи це загальнолюдські почуття, чи це любов до батьківщини, чи це любов до жінки). Відмінність тільки в темпераменті тепер уже сорокалітнього чоловіка, який має життєвий досвід, знає ціну справжньому коханню, гіркоту втрат, і разом з тим – чоловіка, не байдужого до жіночої краси. До останніх днів життя Олесь зумів пронести цей вогонь почуттів до жінки у своєму серці.

Останні поезії цієї групи, нав'язані останнім коханням Олеся до Марії Фабіанової, датовані 1941 роком. Одна з них «В вас стільки сонця золотого» має присвяту, не зашифровану криптонімом. Вочевидь, автор не хотів ховатися зі своїми почуттями й відверто в них зізнавався. У поетичній мініатюрі-звертанні до коханої людини митцю вдалося створити ліричний портрет цієї жінки, яку він порівнює із сонцем, що має здатність «*промінням серця свого гріти // граніт холодний мертвих скель*».

Часом у вірші-присвяті доля ліричного героя, його особисті переживання синхронізуються з долею народу й батьківщини. До такого типу твору належить поезія «Осінь», друга частина має посвяту «М. Д.». Це чи не єдиний криптонім, який можна розкрити. Адресат присвяти – художниця Марія Дольницька, яка оформила обкладинку до його збірки «Чужиною», часто виступала з декламаціями творів Т.Шевченка та самого О.Олеся. На титульній сторінці мисткиня зобразила зажуреного кобзаря, поряд з яким лежить замовклий інструмент. Твір написаний у формі послання закоханої дівчини своєму нареченому, що пішов у похід, бо хоче «воленьку в свій рідний край вернути». Основні поетичні засоби, що передають тужливі почуття дівчини, яка нагадує автору русалку, що вишиває сльозами свій килим, мають фольклорне походження, тому й твір наближається до народної балади.

Любовні вірші-присвяти О.Олеся виділяються насамперед своєю жанровою приналежністю й художніми особливостями, пов'язаними зі специфікою поетичного висловлювання. Воно не є абстрактним, а спрямоване до конкретної адресатки й поєднує у собі справжні почуття самого автора. Не можна відкидати також і встановленого віками етикету таких стосунків, а саме: у певній ситуації говорити про свої почуття з відповідними емоціями або зберігати психологічну атмосферу, що виникає у стосунках ліричного героя та адресатки. Разом з тим ці вірші О.Олеся дуже індивідуалізовані, він знаходить власну поетичну мову, що відповідає не лише конкретній ситуації, але й відбиває інтелектуальний рівень самого автора та естетичні вимоги епохи, в яку він жив.

Стосунки між адресатом і автором у вірші-присвяті можуть мати найрізноманітніше забарвлення: від дружніх – до абсолютно конфронтаційних, від славослов'я на його честь – до розмови на рівних з ним або абсолютної незгоди з реципієнтом, а звідси викриття як людини реакційної, навіть висміювання його поглядів, рис характеру, поведінки. Уже в ХІХ ст. присвяти починають набувати інших жанрових ознак – іронії, сатири, коли письменник ставив перед собою за мету викриття певних рис людини чи якогось суспільного явища. Це, зокрема, стосується і сатиричних присвят О.Олеся «Національній раді», «Валентину Садовському», «Протофісові» та ін., які ввійшли до збірки «Перезва». Присвяти-викриття написані у формі поетичних фейлетонів. Жанр фейлетону автору був добре знайомий ще з часів роботи в газеті «Рада». Об'єктом сміху ставали хворобливі явища в середовищі української еміграції. Такою є присвята «Валентину Садовському», в якій письменник висміює партійні новоутворення, які, крім галасу, ніякого значення для політичного життя еміграції не дають. Він одверто глузує над новітніми деклараціями і гаслами, сповненими демагогічних і популістських сентенцій, типу: «*Хай в киселевих берегах // Тече негайно мед солодкий*». Примітною ознакою цієї групи присвят є використання українського народного гумо-

ру, надто коли йдеться про одіозні антиукраїнські фігури, зокрема Савенка, П'ятакова та ін. Антитезами, несподіваними переходами від серйозного й поважного до смішного й комічного сатиричні присвяти О.Олеся нагадують епіграми І.Франка та сатиричні вірші В.Самійленка.

Поява О.Олеся на українській поетичній авансцені ХХ ст. означала справжню революцію в національній літературі. Олесь надихнув українську лірику новим духом – духом справжньої пристрасті, щирого почуття, відвертої думки, він був спроможний передати всі емоційні й стилістичні нюанси новітнього модерного мистецтва. Це ж стосувалося й оновлення класичних жанроутворень, зокрема такого, як вірш-присвята. Вірші-присвяти О.Олеся становлять собою окремі синтетичні конструкції жанрів: присвяти-заклики, присвяти-звернення, присвяти-філософські роздуми, присвяти на любовну тему (звертання), присвяти-пісні, присвяти-спогади, присвяти-сатиричні викриття. Поетичне висловлювання в них відбиває специфіку жанру і формується подієвим сюжетом та відповідним поєднанням емоційно-сміслових елементів, що в сукупності становлять оригінальне стильове явище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клим'юк Ю. Художня семантика віршових присвят І. Франка / Ю. Клим'юк // Вісник Львівського університету. – 2003. – Вип. 32. – С. 44 – 49. – (Серія філологічна).
2. Олесь О. Твори : у 2 т. / упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радишевський / О. Олесь. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 959 с.
3. Королева Н. Силует (з записної книжки) / Н. Королева // Твори / О. Олесь. – К., 1971. – С. 323 – 325.

ИННА ЛИПНИЦКАЯ

ЖАНР СТИХА-ПОСВЯЩЕНИЯ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ АЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

В статье рассмотрены модификации жанра стихотворных посвящений в поэзии Александра Олеся. Генологический анализ жанра свидетельствует о его родственных связях с разными видами лирики: гражданской, любовной, сатирической. Организующим элементом посвящения, как правило, служит метафора.

Ключевые слова: жанр, стих-посвящение, послание, лирический герой, адресат, любовная лирика, сатира.

INNA LIPNYSKA

GENRE OF THE VERSE DEDICATION IN THE POETIC CREATIVITY OF OLEKSANDR OLES

In the present article the author scrutinises the genre modifications of the poetic dedication in O.Oles works, paying attention to their structure, poetic syntax, and tropes. The genre of dedication requires scrupulous study of reflection (design) of the author-and-reader relationship within a literary work. Each modification of the dedication is associated with a number of constant notions providing the basis for the modifications, followed by the process of selecting emotional and logical verbal structures which cumulate in the very poetic expression.

Key words: genre, verse dedication, message, lyrical hero, addressee, love lyrics, satire.

Одержано 29.06.2010 р., рекомендовано до друку 30.08.2010 р.